

De brede en de smalle weg in beeld

EVELYNE VERHEGGEN

Goed of kwaad, deugd of zonde: het maken van keuzes in het leven is een thema dat de mensheid al sedert eeuwen bezielt. De Griekse dichter Hesiodos (achtste eeuw voor Christus) beschreef de keuzemogelijkheden voor het eerst als een weg: de ondeugd als een gemakkelijke en de deugd als een stijgende, moeilijke weg. Eeuwen later sprak Jezus in de Bergrede: 'Ga door de nauwe poort naar binnen. Want de brede weg, die velen volgen, en de ruime poort, waar velen door naar binnen gaan, leiden naar de ondergang. Nauw is de poort naar het leven, en smal de weg ernaartoe, en slechts weinigen weten die te vinden' (Matteüs 7,13-14). Deze bijbeltekst kreeg in de beeldcultuur een prominente plaats door een telkens hernomen voorstelling met als titel 'De brede en de smalle weg'. Aan de iconografie over dit onderwerp, in samenhang met de context waarin die zich heeft ontwikkeld, besteedt deze bijdrage aandacht.

De oudste afbeeldingen

De oudste verwijzing naar een voorstelling van de brede en de smalle weg is te vinden in de zogenoemde *Pinax Kebètès*, in het Latijn vertaald rond 1500 en bekend onder de naam *Tabula Cebetis*. Daarin legt Cebe, leerling van de Griekse wijsgeer Socrates (469-399 v. Chr.), een schilderij uit dat zich in de tempel van Saturnus te Thebe zou hebben bevonden. Het verbeeldde de levensweg als het gaan door een nauwe poort en het lopen op een steil, met stenen bezaaid pad. Aan het einde van een doolhofachtig samenspel van concentrische muren lag als beloning op een heuveltop de tempel van deugd en ware wijsheid.

Onder invloed van humanistische schrijvers wordt het thema in de zestiende eeuw overgenomen door beeldende kunstenaars. Dit is opmerkelijk omdat 1500 jaar lang er niets met het Griekse en christelijke keuzedilemma was gedaan. In de Nederlanden zijn de oudste bekende voorstellingen gemaakt door Jan Swart, van wie twee tekeningen zijn overgeleverd uit ca. 1530, en Maarten van Heemskerck (1498-1574; zie

Volgelingen van Jezus nemen hun kruis op en gaan door de smalle poort over de smalle weg, Maarten van Heemskerck (ontw.), Hieronymus Cock (uitg.), 1563-1567.

afbeelding): de gelovigen nemen het kruis op om Jezus na te volgen. Voor de smalle poort laten zij de wereldse ondeugden en verleidingen achter, verbeeld door een schaakbord, speelkaarten, een drinkglas en het masker van de wereld (naar Matteüs 10).

Pythagoras' letter γ

Ten tijde van de Renaissance werd in de verbeelding van de brede en de smalle weg het aan de Griekse wijsgeer Pythagoras toegeschreven γ -teken belangrijk. Het teken werd gezien als een symbolische samenvatting van hetzij de weg naar het verderf – de linkerarm – hetzij naar het heil – de rechterarm. Dit beeld wordt in de katholieke beeldcultuur toonaangevend. Meestal wordt de linkerarm iets 'breder' weergegeven dan de 'smalle' rechterarm.

De jezuit Jan David schrijft in zijn *Christelicken waerseggheer*, dat in 1603 verschijnt, over de invloed van Pythagoras. Voor dit boek graveerde Theodoor Galle (1571-1633) een reeks van honderd devotieprenten. Deze afbeeldingen, die dienden als hulpmiddel voor het geheugen tijdens het gebed, worden in deze hoedanigheid 'emblematische voorstellingen' genoemd. Ze zijn voorzien van een motto in drie talen. In de middelste tekstbalk staat: 'Waer in is onser rechtveerdichheyt ghelegghen? Int

De brede en de smalle weg in de vorm van een γ , gravure nr. 23 uit: Johannes David, *Christelicken waerseggher*, (Antwerpen 1603), met gravure van Theodoor Galle.

laten van het quaet: En in het goet te plegen.’ Letters in kapitaal op de gravure vormen de ‘punten’ waarop de lezer zich kan focussen tijdens de meditatie. Voor prent nummer 23, die de brede en de smalle weg verbeeldt (zie afbeelding), koos David voor de γ -iconografie, met de levensboom in het midden. Deze is bebladerd én onbebladerd, symbool voor goed én kwaad. De smalle weg was bezaaid met doornen en distels (naar Genesis 3,18) en op de brede weg trad men over rozen.

Behalve naar de γ van Pythagoras grijpen de humanistische kunstenaars terug naar het verhaal van de Griekse sofist Prodicus over Hercules (Grieks: Herakles) op de tweesprong. Hercules moet kiezen tussen twee vrouwenfiguren: Virtus als de gepersonifieerde Deugd en Voluptas als de gepersonifieerde Lust of Ondeugd. Beiden proberen hem te verleiden. Hercules kiest voor de weg der deugden, die hem omhoog voert naar een plateau waarop Pegasus kon staan, het gevleugelde paard dat roem symboliseert.

Al voor het begin van onze jaartelling werd de *littera Pythagorea* verbonden met het Herculesthema. Daardoor kon het γ -teken ook terecht komen op afbeeldingen van de brede en de smalle weg uit Matteüs 7. Na het begin van de christelijke jaartelling werd het spoedig gekerstend. Opmerkelijk is dat op de meeste composities de smalle weg naar de hemel eenzaam en alleen moet worden afgelegd, terwijl op de ‘slechte’ brede weg gezelschappen en stellen domineren. Eenzaamheid werd dus in

de vroegmoderne tijd als 'deugdzaam' beschouwd: slechts in individueel gebed en contemplatie kon men zich in afzondering verenigen met Christus en de juiste weg vervolgen.

Antonius Sucquet en Boëtius a Bolswert

In de *Vitae Aeternae* (*Den wech des eeuwich levens*) van Antonius Sucquet uit 1620 wordt de mystieke heilsweg opgedeeld in de *via purgativa* – de weg van de zuivering –, de *via illuminativa* – de weg van de geestelijke verlichting – en de *via unitiva* – de weg van de vereniging. Het boek is voorzien van 32 devotieprenten met aansluitend stichtelijke teksten, die tegelijk als handleiding dienen. De kleine meesterwerkjes zijn gemaakt door Boëtius a Bolswert (of Bolsward, ca. 1580 – Antwerpen 1633), die in zijn jonge jaren in de leer was geweest bij de katholieke schilder en graveur Abraham Bloemaert.

Alle devotieprenten zijn te relateren aan de levensweg die de mens tot de hemel moest leiden. Het thema wordt telkens vanuit een andere invalshoek belicht, waardoor de specifieke verbeelding van 'de brede en de smalle weg' alleen in de titelpagina te herkennen is. Daarnaast zijn in het eerste meditatiebeeld wel drie geestelijke wegen weergegeven die tot (C) – de 'salige in den hemel' – leiden (zie afbeelding): de kloosterlijke is de kortste route, naast de geestelijke weg en de omhoog slingerende wereldlijke weg. De weg naar de hel, links, en de zee vol rotsen zijn niet als zodanig geïllustreerd. Dit ontwerp illustreert als het ware de mystieke weg, hoe de religieuze ziel met God kan worden verenigd.

Wel of geen weg terug?

Tot voor kort onbekend gebleven is een gravure van Karel de Mallery (1571-1655), een zwager van Theodoor Galle (zie afbeelding). Het prentje heeft het formaat van een devotieprentje, en maakt daarom waarschijnlijk geen deel uit van een reeks of een boek. In de tijd van de Contrareformatie was de markt voor didactische prenten voor kinderen groot.

Het kind of de mens (*Homo Christianus*) wordt door de engelbewaarder (*Angelus Custos*) de juiste weg gewezen. Links, als personificatie van het kwaad, is niet de geëigende afbeelding van duivel te zien, maar de aan de *Tabula Cebetis* ontleende *Seductio*. Deze probeert het kind te verleiden om te drinken uit de beker, met daarin de drank van de dwaling en onwetendheid. Ook hier is de rechterweg bedekt met distels en de linkerweg bestrooid met rozen. Net als op de prent van Jan David is er een landschap te zien tussen de brede en de smalle weg. Kan men alsnog de oversteek naar de andere weg maken en spelen de genade of het sacrament van de biecht hier een rol? Pas bij de derde trede van de brede weg begint een bomenrij als extra barrière. En pas aan het einde worden de wegen gescheiden door onoverbrugbare bergen en wolken.

Let o mensch op u eynde ende uwe weghen,
eerste meditatie in: Antonius Sucquet, *Den wech
des eeuwich levens*, Antwerpen 1620, 2. Gravure
van Boëtius a Bolswert.

De brede en de smalle weg in de vorm van een Y.
Wolfegg, 186-474, gravure van Karel de Mallery,
ca. 1625-1655.

John Bunyan en Jan Luyken als inspiratoren van het piëtistische beeld

In de zeventiende-eeuwse beeldcultuur nam de populariteit van de voorstelling over de brede en de smalle weg iets af. Tegelijkertijd werd de principiële (on)mogelijkheid tot kiezen en het al of niet bijdragen van de mens aan het heil onderwerp van heftige debatten. De synode van Dordrecht (1618-1619) werd belegd om de controverse tussen de vrijzinnig remonstranten (in het voetspoor van Arminius) en de contraremonstranten (met als voorman Gomarus) te beëindigen. De 'preciezen', die zich beriepen op de leer van Calvijn, trokken aan het langste eind: de uitverkiezing tot de hemel was een zaak van God. Daar lagen geen menselijke verdiensten aan ten grondslag. De zogenoemde 'predestinatie' of goddelijke voorbeschikking werd vastgelegd als officiële regel in de Noord-Nederlandse gereformeerde kerk. Er was geen weg om te kiezen: men moest voor het verkrijgen van het eeuwige leven vertrouwen op Gods genade.

Maar in de praktijk werd de soep iets minder heet gegeten: in de tolerante Republiek konden vele stromingen binnen de protestantse religie naast elkaar bestaan. Lutheranen, doopsgezinden, hernhutters, quakers en andere christelijke 'sekten' kwamen in verscholen kerken samen en leefden in tolerantie naast elkaar. Zelfs

De brede en de smalle weg, uit: Jan Luyken, *De schriftuurlyke geschiedenissen en gelykenissen Van het Oude en Nieuwe verbond*, Amsterdam 1722, deel II, 433.

de na de Dordtse synode gevluchte remonstranten keerden na verloop van tijd terug en kwamen samen in nieuw opgetrokken schuilkkerken.

Niet alleen in de Republiek woedde het debat en schuurden de tegenstellingen. In alle Europese landen waar Luther en Calvijn voet aan de grond hadden gekregen was de wijze waarop men het beste de hemel kon bereiken onderwerp van discussie. John Bunyan (1628-1688), predikant van de Baptistengemeente van Bedford, bracht twaalf jaar door in de gevangenis omdat hij weigerde te beloven geen godsdienstige samenkomsten (*conventikels*) buiten de officiële kerk om te zullen houden. Tijdens zijn gevangenschap schreef hij *The Pilgrim's Progress*, dat verscheen in 1678. Het vertelt het verhaal van een christen die in een droom de stad van het Verderf verlaat, met achterlating van vrouw en kinderen, en de weg zoekt naar het hemelse Jeruzalem. Zo ontmoet deze christen een evangelist die hem de smalle poort wijst maar eer hij die bereikt, ondervindt hij nog grote moeilijkheden. Als vervolg op de Christenreis schreef Bunyan een vrouwelijke versie van de pelgrimstocht, die later in het Nederlands verscheen onder de titel: *Een christinnes reyse na de eeuwigheyt*. De boeken werden wereldwijd verspreid en waren zeer invloedrijk. Het verhaal kreeg met name in piëtistische en verlichte kringen veel aandacht. Het nu in elkaar verstrengelde tweewegenverhaal visualiseerde immers de vrije keuze tussen goed en

La nouvelle Jérusalem, chromolitho, Epinal, Pellerin, ca. 1880 (origineel 1824), 64 x 32 cm.

kwaad en stond daarmee lijnrecht tegenover het streng gereformeerde leerstuk dat het lot van de ziel vooraf door God was bepaald.

Voor de Nederlandse vertaling werd als illustrator Jan Luyken (1649-1712) aangetrokken. Hij werkte nauw samen met de uitgever Johannes Boekholt. Ook enkele Engelse uitgaven werden vanaf die tijd voorzien van Luykens illustraties. Voor het postuum verschenen *De schriftuurlyke geschiedenissen en gelykenissen Van het Oude en Nieuwe verbond*, uit 1712, dichtte Luyken een tekst over de brede en de smalle weg bij zijn illustratie, waarin de eenzaamheid van de uitverkorenen wordt beschreven (zie afbeelding).

De negentiende eeuw, nieuwe prenten voor een groot publiek

In 1735 had de Fransman Nicolas Pellerin zich gevestigd in de Elzas, in Epinal, als drukker van speelkaarten. Onder zijn zoon Jean-Charles en diens zoon Nicolas en schoonzoon Pierre-Germain zou het bedrijf in de negentiende eeuw uitgroeien tot een, in Europa, toonaangevende drukkerij van prenten. De oudste Pellerin-prent met de brede en de smalle weg dateert uit omstreeks 1824 (zie afbeelding). Ze lijkt, getuige de naïeve compositie, ontworpen te zijn voor kinderen. Op de smalle weg, met boven de poort de gekruisigde Christus, nemen pelgrims het kruis op. Deze relatief korte weg eindigt in de hemelse stad Jeruzalem. Door de grote poort met een

De brede en de smalle weg
(Matteüs 7.13-14), zoals die nu nog
wordt verspreid.

korte horizontale weg lopen groepen mensen schijnbaar argeloos naar de afgrond, de hel. Opmerkelijk bij dit ontwerp is dat aan het begin van de smalle weg er een afsplitsing mogelijk is waar individuele pelgrims, zonder kruis, een derde weg nemen die eveneens eindigt in de hel. Mogelijk is de derde route de weg van de 'schijnheiligen', die slechts voor de buitenwereld een deugzaam leven leiden. Deze driewegenvoorstelling wordt in de negentiende eeuw met name in Duitsland en Frankrijk veelvuldig gekopieerd en verspreid. De afbeelding bereikte drukkers tot in de Verenigde Staten van Amerika. Deze invloedrijke prent, gedrukt in het katholieke Frankrijk, verscheen nimmer in Nederland.

Halverwege de negentiende eeuw werd in het Duitse Stuttgart een prent met hetzelfde thema ontworpen. Initiatief hiertoe werd genomen door Charlotte Reihlen (1805-1868), een dame uit een gegoede familie en lid van een piëtistische stroming binnen de evangelisch-lutherse kerk van Duitsland. Reihlen zette zich in voor charitatief werk. Zij instrueerde de kunstenaar en lithograaf Conrad Schacher tot in detail hoe de educatieve prent eruit moest zien. Zij baseerde zich daarbij op bestaande prenten, die zij verbeterde en aanvulde. De voorstelling was in 1866 klaar en kon dankzij de toen moderne lithografische en later chromolithografische techniek ook

in kleur en in grote oplagen worden gedrukt. De prent werd in groot formaat, als affiche, verspreid. Ter verklaring schreef Reihlen er een boekje bij: *Erklärung des Bildes 'Der breite und der schmale Weg'*. Hierin valt op dat de piëtistische, meer verstrengelde weg, geïnspireerd op Bunyan, weer is verlaten: de wegen zijn duidelijk gescheiden.

In hetzelfde jaar deed een Duitse pastor de prent cadeau aan een bevriende Nederlander, die het affiche op zijn beurt doorgaf aan H. de Hoogh, boekverkoper in Amsterdam. Die zag er brood in en publiceerde in 1867 de eerste Nederlandse versie, met enkele aanpassingen. Een Engelse predikant ontdekte de voorstelling tijdens een bezoek aan Nederland en introduceerde deze in Engeland. Ook daar werd de prent een enorm succes, waarna de voorstelling wereldwijd werd overgenomen en verspreid.

Tot op heden doet in Nederland een (aangepaste) versie vooral in gereformeerde kringen de ronde (zie afbeelding). In 1985 schreef drs. J.J.W.A. Wijchers, net als Reihlen, er nog een verklarend boekje bij, dat inmiddels vele malen is herdrukt. De prent is nu een nostalgische poster vol bijbelse verwijzingen geworden. Wijchers telt er 96! In de praktijk wordt deze voorstelling als 'orthodox' ervaren: oversteken naar de smalle weg is na al die eeuwen nog steeds een ingewikkelde kwestie.

Evelyne Verheggen (1960) promoveerde in 2006 in Nijmegen op een studie naar devotiegrafiek in de Noordelijke Nederlanden in de Gouden Eeuw. Ze werkt als erfgoeddeskundige en is als onderzoeker verbonden aan het Ruusbroecgenootschap van de Universiteit Antwerpen. (www.evelyneverheggen.nl; e.verheggen@planet.nl)

Geraadpleegde literatuur

H. van 't Veld, *Beminde broeder die ik vand op 's werelts pelgrims wegen. Jan Luyken (1649-1712) als illustrator en medereiziger van John Bunyan (1628-1688)*, Utrecht 2000.

J.J.W.A. Wijchers, *Uitleg van De brede en de smalle weg*, Kampen 2008.

R.P. Zijp, 'De brede en de smalle weg, een alternatief door de eeuwen heen', in: *Vroomheid per dozijn* (catalogus Museum Catharijneconvent), Utrecht 1982, 35-42.

Met dank aan Dominik Wunderlin (Basel).